

*І.А. Фареній
(м. Черкаси)*

**ЗАРОДЖЕННЯ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ
У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
(1860-ті – перша половина 1890-х рр.)**

Дослідженню української споживчої кооперації присвячено ряд ґрунтовних наукових праць. Уже перші історики кооперативного руху П. Височанський, В. Марков, Б. Стопневич вивчали процес становлення цієї галузі господарського життя¹. В наш час розвиток споживчої кооперації знайшов відображення у спеціалізованих навчальних посібниках² та узагальнюючих наукових дослідженнях з історії кооперативного руху³.

Характерною ознакою всієї літератури з відповідної тематики є досить побіжне або ж фрагментарне висвітлення процесу зародження кооперації в ХІХ ст., у тому числі й її споживчої галузі. Це значною мірою пов'язане із специфікою кооперативного життя тієї доби, яке знаходилося лише в стані перших непевних спроб боротьби за право на своє існування. Однак той період у загальному розвитку кооперативних форм діяльності відіграв вагомий роль у набутті досвіду її проведення і показав приклад самовідданої праці першопроходців цієї справи. Тому є необхідність предметного дослідження процесу зародження споживчої кооперації, який відбувався впродовж другої половини ХІХ ст.

Представлена розвідка має на меті розкрити загальні тенденції поширення та роботи відповідних кооперативів у пореформений період, коли вони вперше проявили себе в соціально-економічному житті України.

У перші десятиліття після реформи економічне життя основної частини народних мас, представленої селянством, характеризувалося пануванням натурального господарства. За таких умов об'єктивного ґрунту для широкого започаткування кооперативної роботи як форми організації товарно-ринкових відносин існувати не могло. Однак водночас у той же період швидко розвивались економічні процеси, які стрімко втягували селянську верству в систему грошових зв'язків.

Упродовж пореформеної доби поступово відбувалося знайомство землеробської маси з промисловими товарами масового вжитку: фабричним одягом, предметами домашнього облаштування й сільськогосподарським реманентом заводського виробництва. Незважаючи на традиції натурального господарювання, поза всяким сумнівом, відбувалося поступове розширення асортименту покупної продукції. Про це зокрема свідчать вибіркові обстеження бюджетів селянських господарств⁴ та інші джерела.

Так, у матеріалах Комісії з дослідження кустарної промисловості Російської імперії зазначалося, що в Харківській губернії станом на 1881 р. „літні жінки зберігають у своїх скринях плахти, що вже вийшли із вжитку, як пам’ятку про минулі часи, як непотрібну розкіш”, і висловлювалося припущення, що „... недалекий той час, коли плахта стане археологічною рідкістю”⁵.

Аналогічно була ситуація й в інших регіонах. Економіст-аграрник І.В. Рева на початку 1890-х рр. щодо саморобних речей у селян Київщини зазначав, що вони (як і на Харківщині) „скоро ризикують перетворитися в археологічну рідкість”. „Не мати фабричної хустки та носити ... запаску, – писав дослідник, – це тепер такий сором, якого не витерпить жодна селянка”⁶.

Отже, можна з впевненістю стверджувати, що селянські маси у пореформений період тією чи іншою мірою виступали споживачами купованої продукції й послуг. При цьому слід зазначити, що товарне постачання сільської місцевості з боку приватних підприємців мало спекулятивний характер. У міру зростання попиту народних мас на продукцію останніх обміри, обвішення, спекуляція і фальсифікація товарів ставали невід’ємною складовою їхнього матеріального життя. Так, за свідченням І.М. Реви, в селах Київщини у тютюн для збільшення ваги торговцями додавалися „солома, гній та листя від капусти”. У великих обсягах фальсифікувалися горілчані вироби, внаслідок чого населенню реалізовувалася „одурманююча погань”⁷.

У Волинській губернії за матеріалами Комісії з дослідження становища сільського господарства й сільськогосподарської продуктивності Росії приватні торговці, „маючи на всьому якнайбільші відсотки, ... не випускають можливості обдурити, обміряти, обрахувати ...”⁸.

Такі реалії матеріального життя ставили перед селянством непрості завдання забезпечення себе від спекулятивної діяльності приватних торговців. Одним із засобів вирішення цих проблем могли стати кооперативні форми захисту матеріальних інтересів останнього, спрямовані на самодіяльну організацію ним доставки собі необхідних промислових товарів, минаючи послуги приватної торгівлі. Однак впродовж перших пореформених десятиліть процес переходу хліборобсько-землеробських мас від саморобного характеру забезпечення себе предметами широкого вжитку і знаряддями праці до купівлі необхідної продукції лише розпочався. Отже, належні умови для діяльності кооперації ще знаходилися в стані формування, й тому широке започаткування споживчо-кооперативної роботи було неможливим.

Певні умови для зародження споживчо-кооперативного руху існували у містах та містечках українських губерній. Як і сільські мешканці,

---

міські жителі також потерпали від спекуляції промисловими товарами й їх фальсифікації. Про це якнайкраще свідчать матеріали про створення самих же споживчих товариств, що були покликані захистити населення від вказаних явищ. Так, житомирські міщани взялися до кооперативної справи внаслідок „експлуатації населення з боку торговця”⁹, жителі Білої церкви – щоб забезпечити „доброякісність і дешевизну продуктів”¹⁰, мешканці Бара – „позбавитися від визиску місцевих торговців”¹¹, службовці залізничної станції Київ – „споживати продукти кращої якості за більш низькими цінами”¹², жителі Шполи – захистити себе „від експлуатації євреїв”¹³.

Однак найбільш прийнятна для кооперативного руху в містах соціальна база – наймане робітництво – у перше пореформене десятиліття знаходилося лише в стадії формування¹⁴. За таких умов ні чисельність останнього, ні характер його соціальної свідомості не могли стати надійною основою масового кооперативного руху¹⁵.

Отже, незважаючи на спекулятивну діяльність приватновласницьких структур, широкої соціальної бази в містах, та на селі кооперативний рух у пореформені часи не мав. Однак і наявні, ще не повною мірою сформовані передумови його поширення були мобілізовані соціально активними елементами суспільства для перших спроб започаткування споживчо-кооперативної роботи.

Першим кооперативом у Наддніпрянській Україні, який діяв на підставі офіційно затвердженого статуту із зафіксованими в ньому новими засадами діяльності, стало Харківське споживче товариство. Його статут було затверджено у жовтні 1866 р., й в січні наступного 1867 р. воно розпочало свою роботу¹⁶. Ідея створення у Харкові такого товариства виникла в місцевих інтелігентських колах. За свідченням одного із членів цього останнього, у майбутньому відомого кооперативного діяча О.О. Беретті, головним ініціатором справи був відомий теоретик кооперації пореформених часів Микола Петрович Баллін. „... Скоріш за все йому належала ... перша думка про відкриття споживчого товариства в Харкові”, – писав Беретті¹⁷. Однак сам Баллін вказував на Олександра Андрійовича Брильянтова як головного організатора кооперативу¹⁸ та його найближчих помічників Лесевицького, Пшенецького, Гарнича-Гарницького і Гордієнка¹⁹. У той же час слід зазначити, що в процесі створення Харківського товариства використовувалися магазини дружини Балліна як місця, де бажано могли познайомитися з його статутом²⁰. Тому, очевидно, він щонайменше належав до гуртка організаторів кооперативу, а можливо, дійсно, був першим ініціатором його відкриття.

Харківське споживче товариство розпочало торговельні операції з 2 тис. руб. капіталу й на початковій стадії свого існування не сподівалося

в перспективі на великі успіхи. Однак обсяги господарської діяльності останнього швидко виявили тенденцію до стрімкого зростання. За перший рік його роботи торговельний оборот перевищив 50 тис. руб., за другий – досяг майже 130 тис., а за третій – 300 тис.²¹ Кількість членів товариства сягала 700 осіб. Кооператив мав у власності три магазини, пекарню та підприємство з виготовлення кондитерських виробів, завод мінеральної води, ательє, декілька їдалень і кав'ярень на декілька сот відвідувачів, бібліотеку й гуртожиток для службовців кооперативу, а також інші об'єкти²².

Успіхи Харківського товариства стали добрим прикладом започаткування споживчо-кооперативної справи в інших містах українських губерній. У 1867 р. споживчий кооператив відкрився в Одесі, у 1868 р. такі ж організації виникли в Катеринославі, Києві, Лебедині, Полтаві, Миколаєві та Херсоні, у 1869 р. – у Борзні, Балті й Єлисаветграді²³. На 1870 р. в українських губерніях Російської імперії існувало близько 20 відповідних товариств²⁴.

Споживчі кооперативи виявилися досить дієвими у справі боротьби із спекуляцією. Так, Харківське товариство доступними цінами в своїх крамницях викликало велике занепокоєння у місцевих торговців. Один із найбагатших купців Харкова Пашенков-Тряпкін прогнозував розорення приватної торгівлі в місті у разі подальшого успішного розвитку кооперації. „...Споживчі крамниці хочуть знищити купецьку верству. Ми будемо просити уряд, щоб вас обмежили”, – говорив він О.А. Брильянтову²⁵.

В Миколаєві внаслідок налагодження роботи споживчого кооперативу також стала занепадати роздрібна приватна торгівля²⁶. Борзеньське товариство „Бережливість”, яке розпочало роботу у квітні 1869 р.²⁷, за ситуацією на наступний, 1870 р., маючи в себе лише близько сотні пайовиків за відсутності власного приміщення і незважаючи на збитки, завдані пожежею на його складах, змусило приватно-торговельну мережу міста знизити ціни на основні види продукції²⁸. Аналогічними були й результати діяльності Єлисаветградського кооперативу. Щоправда, приватна торгівля, щоб компенсувати збитки від конкуренції із споживчим товариством, вдалася до підвищення цін на вино, яким воно не торгувало. У Катеринославі також вдалося зупинити наступ дорожнечі. Чималий зиск мали і члени Одеського кооперативу „Заощадження”, де товари продавалися значно дешевше, ніж у приватній торгівлі. Зокрема ціна на чай у крамниці товариства була на 50% нижчою. Крім цього, тут не обманювали покупців при визначенні ваги товарів, що широко практикувалося в приватних магазинах Одеси²⁹.

Перші споживчі кооперативні організації підтримували між собою

зв'язки та намагалися співробітничати. Зокрема Київське товариство здійснювало закупівлю товарів за посередництвом Борзенського, Керченського, Єлисаветградського й Одеського кооперативів і водночас постачало їм необхідну продукцію³⁰. Торговельно-економічні зв'язки існували також між споживчими товариствами Єлисаветграда, Одеси та Харкова³¹.

Консолідуючу роль у споживчо-кооперативному русі другої половини 1860 р. прагнуло відігравати Харківське товариство. Й це значною мірою йому вдавалося. Перший позитивний досвід кооперативної роботи, діяльність у складі товариства відомих ідеологів і пропагандистів кооперації – М.П. Балліна, О.А. Брильянтова, В.С. Козлова – зумовлювали його високий авторитет у відповідних колах громадськості. Товариство намагалося підтримувати постійні зв'язки між кооперативами з метою узагальнення та аналізу їх здобутків, з'ясування ключових проблем становлення споживчо-кооперативної справи й вироблення оптимальних форм та методів ведення останньої³². Цей осередок кооперативного життя певною мірою виступав і торговельно-економічним центром для найближчих до нього споживчих товариств. Адже останні мали можливість користуватися послугами спеціально створеного для них у Харкові оптового складу³³. Також у цьому місті з ініціативи М.П. Балліна й В.С. Козлова в 1871 р. планувалося проведення Всеросійського з'їзду споживчої кооперації. Однак царські власті заборонили його скликання³⁴.

На початку 70-х рр. XIX ст. слідом за помітними успіхами перших товариств розпочався стрімкий процес їх розкладу та ліквідації. За деякими даними, із споживчих кооперативів, створених у другій половині 1860-х рр., до XX ст. продовжувало існувати лише Миколаївське товариство. Решта зникли вже в 70-х рр.³⁵

В основі процесу занепаду перших споживчих кооперативів був їхній соціальний склад, представлений загалом середньозаможними прошарками міст – чиновниками, військовими, іншими професійними групами інтелігенції, а також дрібними торговцями. Названі категорії міського населення, звичайно, потерпали від спекуляції, але мали доходи, які забезпечували їм і без кооперації відносно пристойні умови життя. Тому їхній інтерес до цієї справи не набув послідовного сталого характеру, що зумовлювало відсутність належної дисципліни у роботі й відповідальності. Навіть проведення загальних зборів товариств стикалося з непереборними труднощами. На них часто не було кворуму³⁶. Відсутність належної роботи колегіальних органів породжувала бездіяльність та безвідповідальність керівництва кооперативів, зловживання посадовим становищем. Загальна атмосфера у товариствах була такою,

що навіть віддані кооперативній справі діячі відмовлялися брати в ній участь. Так, у жовтні 1870 р. М.П. Баллін, а трохи згодом, у грудні, інший керівник Харківського товариства Рейнгардт подали у відставку з посад членів ради „з нагоди безладдя”³⁷. Після банкрутства кооперативу наприкінці 1872 р. його правління виявило повну апатію до справи, хоча, за свідченням завідуючого однієї з крамниць товариства В.З. Шапошникова, шанси спасти організацію були досить високими³⁸. А от у Катеринославському споживчому кооперативі в 1871 р. не знайшлося бажаних керувати ним, внаслідок чого воно вирішило саморозпуститися³⁹.

Не останню роль у занепаді перших споживчих товариств відіграло недотримання кооперативних принципів у роботі, що проявилось в гонитві за високими дивідендами і купівлі товарів у приватних торговців, а не у власних крамницях. Це також було зумовлено соціальними характеристиками пайовиків, які часом бачили в кооперативах форму акціонерних компаній, покликаних забезпечувати їх прибутками відповідно до вкладених капіталів, а не задовольняти споживчі потреби. Очікування від товариств великих дивідендів, поєднане з відсутністю бажання брати участь в їхній діяльності, викликали фінансові ускладнення, нарікання на кооперативи й, врешті-решт, постійні конфлікти між членами⁴⁰. За таких умов перші паростки споживчої кооперації були приречені на загибель.

Миколаївське споживче товариство, яке все ж таки витримало випробування часом, також не змогло уникнути всіх характерних, для кооперативів 1860-х рр. недоліків. Однак, завдяки високому авторитету його керівника П.Ф. Кузьміна⁴¹ та відносно однорідному складу, представленому в основному моряками і відставними військовими⁴², організація уникла розпаду.

Після занепаду на початку 1870-х рр. перших осередків споживчої кооперації спроби заснування відповідних товариств мали поодинокий характер та досить часто не досягали сталих позитивних результатів. За неповними даними, в період до 1880 р., крім вищевказаних, виникло тільки 2 споживчі кооперативи, з 1881 р. по 1885 р. – лише 4, з яких до початку XX ст. не проіснувало жодне. Із 11 товариств, заснованих у 1886–1890 рр., до зазначеного часу продовжували свою діяльність 7. У 1891–1895 рр. із 31 створеного кооперативу вказаної галузі на початку XX ст. діяло 23⁴³.

За соціальним складом споживчі товариства другої половини 1870-х –початку 1890-х рр. відрізнялися від аналогічних установ першого пореформеного десятиліття. Щоправда, більшість їх, як і у попередній період, об’єднували в основному інтелігентські прошарки міст та містечок, за висновками П.Н. Пожарського, „малозаможну, чиновницьку,

учительську й студентську масу”⁴⁴. За неповними даними, з 53 товариств, відкритих у 1877–1895 рр., 38 були міськими і містечковими. Але, починаючи з 1877 р., з’являються й сільські споживчі кооперативи, з 1888 р. – так звані фабрично-заводські, а ще згодом – залізничні, офіцерські та чиновницькі. За підрахунками П.Ф. Височанського, на 1894 р. у Наддніпрянській Україні загалом діяло 51 товариство вказаної галузі. З них 28 знаходилися в містах, 3 – в містечках, 4 – в сільській місцевості (не рахуючи нестатутних організацій), 9 були залізничними, 5 фабрично-заводськими й 2 офіцерськими⁴⁵.

Незважаючи на помітні зрушення в соціальному складі споживчих кооперативів, у цілому вони і в 1880–1890-х рр. залишалися у більшою мірою даниною світогляду інтелігенції, яка прагнула до реалізації європейських зразків життя на вітчизняному ґрунті, а не були зумовлені суворою необхідністю матеріального існування. У селянському та робітничому середовищі, інтереси якого була покликана захистити кооперація, рух до застосування її засад набув тільки поодиноких непевних спроб.

Робітничих товариств, які, за джерельними матеріалами, фігурують як фабрично-заводські та залізничні, в 1894 р. нараховувалося лише 14⁴⁶. Зокрема у такому розвинутому в промисловому відношенні районі, як Донецький басейн, у 1888–1892 рр. було відкрито 2 кооперативи, з 1893 р. по 1897 р. – 4⁴⁷. Діяльність поодиноких робітничих споживчих товариств, звичайно не відповідає всім критеріям кооперації. Вони засновувалися з ініціативи фабрично-заводської адміністрації, яка намагалася їх використовувати в інтересах власників підприємств. Вклавши кошти в основний капітал, вони прагнули мати бариші від торгівлі⁴⁸. Хоча траплялися випадки й створення цілком дієздатних робітничих кооперативів. Так, засноване у 1888 р. споживче товариство в Юзівці з перших кроків своєї діяльності ефективно захищало матеріальні інтереси пайовиків і успішно розвивалося впродовж багатьох десятиліть⁴⁹.

Першим сільським споживчим кооперативом вважається Олександрівське товариство на Катеринославщині, яке виникло у 1877 р.⁵⁰ В 1880-х р. відбулося ще декілька спроб заснування селянських товариств вказаної галузі⁵¹. Активна робота щодо поширення споживчих кооперативів на селі розпочалася на початку 1890-х р. у Подільській губернії. Її ініціаторами були мирові посередники, які використовували інститути органів селянського самоврядування для організації так званих громадських крамниць. Останні засновувалися за рішенням сільських сходів. Громада також обирала прикажчиків, інших посадових осіб та забезпечувала їх обіговими коштами для торгівлі. Ревізійні функції здійснювалися волосними писарями і старостами⁵². В 1893–1894 рр. таких

громадських крамниць у Літинському, Могилівському й Ольгопільському повітах Подільської губернії існувало близько 30⁵³. Діяльність цих утворень позитивно позначалася на матеріальному становищі селян. Громадські крамниці вели торгівлю за помірними цінами, помітно нижчими, ніж у приватних лавках. Останні під тиском конкуренції згодом припинили спекуляцію. Однак, вік громадських крамниць виявився коротким. Із смертю в 1895 р. одного з їх організаторів – П.І. Окулова – вони швидко припинили існування⁵⁴.

Отже, зародження споживчої кооперації було надзвичайно складним і тривалим процесом. Хоча перші спроби налагодження споживчо-кооперативної діяльності давали помітні позитивні результати в боротьбі із спекуляцією, однак це навіть не сприяло сталому поширенню відповідних товариств, серед яких лише одиниці впродовж пореформеного періоду виявляли спроможність стабільно працювати. Швидкоплинність існування було ледве не головною рисою їх у ту добу. Причини такої ситуації, очевидно, крилися у соціальному складі кооперативів. Міські прошарки населення, що залучалися до споживчих товариств, не мали великої потреби в їхній діяльності, а селянство за своїми соціально-психологічними характеристиками було ще не готовим до використання модерної форми захисту матеріальних інтересів, якою виступала кооперація. Однак перші спроби налагодження споживчо-кооперативної діяльності стимулювали активістів цієї справи, давали приклад наступним поколінням її прихильників. Збережений інтерес до кооперативного життя, перший досвід його організації у несприятливих умовах пореформеної доби був повністю використано в часи інтенсивного поширення кооперативних форм економічної діяльності на початку XX ст. Вже напередодні революційних подій 1917 р. у Наддніпрянській Україні діяло близько 5 тис. споживчих товариств⁵⁵, а частка кооперації в здійсненні товарообігу перевищувала 30%⁵⁶. У формуванні повноправного становища споживчо-кооперативного руху в соціально-економічному житті чимала роль належала першопроходцям кооперативної справи.

---

¹ *Височанський П.* Начерк розвитку української споживчої кооперації. У 2 ч. – Катеринослав, 1925; *Марков В.И.* Пионеры южно-русской кооперации: Н.П.Баллин и его сотрудники: Очерк из истории кооперации на Украине. – Харьков, 1919; *Стопневич Б.* Споживча кооперація на Україні (Спроба історико-статистичного начерку). – Полтава, 1919.

- ² Історія споживчої кооперації. – Львів, 1996; *Коваль В.І.* Історія споживчої кооперації. – Черкаси, 2001.
- ³ *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995; *Половець В.М.* Кооперативний рух в Лівобережній Україні. – Чернігів, 1996.
- ⁴ *Липский В.Я.* Бюджет и инвентарь крестьянского хозяйства // Харьковский сборник. – 1887. – Выпуск 1. – С. 124; *Русов А.А.* Статистико-экономическое описание Довжицкой волости Черниговского уезда // Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. – Чернигов, 1877. – Выпуск 1. – С. 129–130; *Ставровский Л.Я.* Еще раз по поводу бюджета и инвентаря местного крестьянина // Харьковский сборник. – 1887. – Выпуск 1. – С. 133.
- ⁵ Труды Комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – Выпуск VIII. – СПб., 1882. – Отдел IV. – С. 97.
- ⁶ *Рева И.М.* Киевский крестьянин и его хозяйство. – К., 1893. – С. 44–45.
- ⁷ Там само. – С. 46.
- ⁸ Условия торговли сельскохозяйственными продуктами // Доклад Высочайше утвержденной Комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. – СПб., 1872. – С. 1.
- ⁹ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАК). – Ф.442. – Оп.533. – Спр.188. – Арк. 1.
- ¹⁰ ЦДАК. – Оп.538. – Спр. 210. – Арк. 1зв.
- ¹¹ Там само. – Оп.539. – Спр.112. – Арк.1.
- ¹² Там само. – Оп.540. – Спр.19. – Арк. 8.
- ¹³ Там само. – Оп.541. – Спр.27. – Арк. 1 зв.
- ¹⁴ *Лось Ф.* Формирование рабочего класса Украины и его революционная борьба в конце XIX – начале XX ст. (конец XIX – 1904 г.). – К., 1955. – С. 84–88.
- ¹⁵ *Нестеренко А.А.* Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX вв. – М., 1954. – С. 79.
- ¹⁶ *Зибер Н.* Потребительные общества. – К., 1869. – С. 89–90.
- ¹⁷ *Беретти А.* В Харькове сорок лет тому назад и теперь // Сплотчина. – 1910. – №7. – С. 125.
- ¹⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ) – Ф. 326. – №108. – Арк. 1.
- ¹⁹ Там само. – Ф.326. – №3. – Арк. 140–141.
- ²⁰ Там само. – Ф.327. – №210. – Арк. 1–4 зв.
- ²¹ Там само. – Ф.326. – №559. – Арк. 1 зв.
- ²² Там само. – №1802. – Частина II. – Арк.5; №475. – Арк. 2 зв.
- ²³ *Зибер Н.* Указ.соч. – С. 97.
- ²⁴ Підраховано за: *Баллин Н.* Первая памятная книжка русских потребительных обществ. – СПб., 1870. – С. 46–48.
- ²⁵ Цит. за: *Марков В.И.* Указ. соч. – С. 14, 92–93.

- 26 *Зибера Н.* Указ. соч. – С. 96.
- 27 ІР НБУВ. – Ф.290. – №4141. – Арк. 3 зв.
- 28 Там само. – Ф.327. – №205. – Арк. 1, 1–2.
- 29 Там само. – Ф.290. – №134. – Арк. 117 зв. – 118 зв., 121 зв. – 123.
- 30 Там само. – №4621. – Арк. 9.
- 31 Там само. – №134. – Арк. 118 зв.
- 32 Див.: Там само. – №4621. – Арк. 9.
- 33 Там само. – Ф.326. – № 475. – Арк. 3.
- 34 Там само. – Ф.290. – №3209. – Арк. 1.
- 35 *Коваль В.І.* Вказ. праця. – С. 111.
- 36 Сборник материалов об артелях в России. Потребительные общества. – СПб., 1875. – Выпуск 3. – С. 88–89, 100–106, 126–149, 156–160, 196–209, 247–258.
- 37 ІР НБУВ. – Ф.326. – №12. – Арк. 90–90 зв.
- 38 Там само. – Ф.290. – №1115. – Арк. 1–1зв.
- 39 Там само. – №3485. – Арк. 3–4.
- 40 Див.: Сборник материалов об артелях ... – Выпуск 3. – С. 88–89, 100–106, 126–149, 156–160, 196–209, 247–258.
- 41 Див.: ІР НБУВ. – Ф.327. – №1188. – Арк. 1–21 зв.
- 42 Сборник материалов об артелях... – Выпуск 3. – С. 138.
- 43 *Стопневич Б.* Вказ. праця. – С. 49.
- 44 *Пожарський П.* Соціальний склад української кооперації // Праці науково-дослідчої кафедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В.Я.Чубаря. – 1928. – Кн.ІІ. – С. 24.
- 45 *Височанський П.* Начерк розвитку української споживчої кооперації. – Катеринослав, 1925. – Частина 1: Дорадянська доба. – С. 12, 51, 54–55.
- 46 Там само.
- 47 ЦДІАК. – Ф.1111. – Оп. 1. – Од. зб.532. – Арк. 28.
- 48 Див.: *Височанський П.* Вказ. праця – С. 55.
- 49 35-тилетний юбилей Юзовского рабкопа // Донецкий кооператор. – 1923. – №5. – С. 33.
- 50 *Височанський П.* Вказ. праця – С. 51; *Стопневич Б.* Вказ. праця – С. 42.
- 51 *Височанський П.* Вказ. праця – С. 12.
- 52 *Височанський П.* З минулого української кооперації // Правобережний кооператор. – 1923. – №1–2. – С. 57–58.
- 53 *Кнопинг Р.* Положение кооперативного дела в Подольской губернии // Южный кооператор. – 1915. – №9. – С. 266.
- 54 Воспоминания о П.И.Окулове // Кооперативный листок. – 1909. – №2. – С. 10–13.
- 55 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 206. – Оп.1. – Спр. 213. – Арк. 1.
- 56 *Фомицький В.* Кооперація в умовах НЕПу // Правобережний кооператор. – 1923. – №1–2. – С. 6.